

A LEGNAGYOBB KISEBBSÉG

Tanulmányok a cigányokról

Bevezető

Egy évvel ezelőtől határozta el a Magyar Tudomány szerkesztősége, hogy külön számat ad ki a magyarországi romák helyzetéről. Örömmel fogadtam a megtisztelő felkérést, hogy működjek közre és vegyek részt a szám anyagának összegyűjtésében. Már első találkozásunkra megegyeztünk a szóhasználatban, abban is, hogy a *roma*, illetőleg a *cigány* szót egyaránt átfogó megjelölésnek tekintjük mindazokra, akiket maguk vagy mások *roma*, *cigány*, *oláh cigány*, *romungró*, *muzsikus cigány* vagy *beás* névvel illetnek, vagy másképpen szólva mindazokra, akik közülük magyar, cigány vagy román anyanyelvűek. (Az oláh cigányok cigány (romani), a romungrók, a muzsikus cigányok magyar, a beások román anyanyelvűek.)

A tanulmányok összegyűjtésének szempontjai is elég hamar tisztázódtak. Teljességre nem törekedhettünk, mert ez sok év munkájával sem érhetők volna el. Ugyanakkor az is nyilvánvaló volt, hogy különböző tudományágak, illetőleg területek szakembereitől és egymástól eltérő látásmódok képviselőitől kell tanulmányt kérnünk.

A roma szervezeteken belüli, a roma szervezetek közötti demokrácia meglétéről vagy hiányáról az alternatív Nobel-díjas Bíró Andrásról kértünk tanulmányt. A polgár a res publica-ban való részvétele folyamán válik demokratává — írja Bíró — és ilyen részvételre az ország lakóinak e század nem nagyon nyújtott alkalmat, a romáknak pedig a legkevésbé sem. A szervezetben való működés és a konfliktuskezelés hiányos kultúrája, a demokratikus deficit hiúsította meg a politizáló roma szervezetek közötti közös platform és akcióegység, sőt a stratégiai egyeztetés kialakulását.

A különböző etnikai csapatok — magyar, oláh, román cigányok és csek alcsoporttal — értékrendjét, a csapatok közötti határokat és konfliktusokat valamint az egységsülésre irányuló törekvéseket mutatja be Szuhay Péter tanulmánya.

Az 1971 és 1993–94-es országos reprezentatív kutatásra épül a magyarországi roma (cigány) népességről szóló tanulmány. Az 1993–94-es kutatás adatait dol-

gozta fel *Dupcsik Csaba* is *Cigány háztartások jövedelmi viszonyai* című tanulmányában. 1993-ban az összlakosságnál 5936 Ft, a cigányoknál 1736 Ft bruttó kereset jutott egy főre havonta. Az országos átlagnál sokkal rosszabb a cigányok anyagi helyzete, elsősorban azért, mert a munkanélküliség náluk sokkal nagyobb, másodsorban a nagyobb gyerekszám miatt, de azért is, mert a cigány munkavállalók keresete kisebb, mint a nem cigányoké. Az is meglepő, hogy ugyanabban az évben az összlakosság 629 milliárd forintot kitevő nem munkajellegű jövedelmeiből 2,9 százalék, vagyis 18 milliárd forint jutott a cigányoknak.

A borsodi falusi cigánycsaládok nagyobb részében 1993-ban már egyáltalán nem volt aktív kereső — írja *Tóth Pál* *A falusi cigányság és az informális szektor* című tanulmányában. A legális szektorból kiszoruló cigányság az informális szektorban (a fekete gazdaságban) próbál magának helyet találni.

Az autonómia, az önkormányzatiság, valamint az egyéni és közösségi jogok fogalomcsoportjait tárgyalja *Noszikai Gábor* *Cigányok/romák: a kollektív jogok küszöbén* című tanulmányában. A kollektív jogok nem előzhetik meg az egyéni jogokat, írja Noszikai, hanem csak rájuk épülhetnek, akkor, ha azok már meggyökereskedtek az adott közösség értékrendjében. A közösségi jogok képviselőire hivatott korporatív módon működő testületek (országos kisebbségi önkormányzatok) alacsony legitimitációjú, monopolitikus, privilegizált kisebbségi szervezeti formák, amelyek nem engednek teret a tárgyszerű vitának.

A cigányellenes előítéletekkel foglalkozik *Erős Ferenc* *Előítélet és etnicitás* című cikke. Egy 1994-es és egy 1995-ös vizsgálat alapján megállapítja, hogy a cigányság a leginkább elutasított etnikai kisebbségi csoport. Más tanulmányok szerint viszont mérséklődött a cigányellenesség, Erős következtetése szerint a cigányellenesség a mai Magyarországon olyan attitűd, amelynek egyes komponenseit csökkentik, másokat növelik a rendszerváltás folyamatai.

Az antropológusok sok évlizeden át nem érdeklődtek a cigányok iránt — írja *Prónai Csaba* a *kulturális antropológiai cigánykutatások rövid története* című tanulmányában. A hetvenes évek közepére azonban változás kezdődött, amely a nyolcvanas években a kulturális antropológiai cigánykutatások virágzásához vezetett.

A kulturális antropológia és a történeti szociológia módszerét alkalmazza *Oláh Sándor* *Cigányok és magyarok egy Székely faluban* című tanulmányában. Homoródalmáson a cigány társadalom mindig erőteljesen tagolt, pozíció- és presztízs-hierarchiától szabadt képződmény volt. A cigány etnikummal szemben a többségi magyarság beállítódását a lefokozás, elrövelítés, a rutinszerű leértékelés jellemzi.

Néhány téma fájdalmasan hiányzik válogatásunkból. Nem tudunk tanulmányt közölni a kisebbségi jogok érvényesülésének akadályairól, a romák emberi jogi helyzetéről és jogvédelmének állásáról, a romák diszkriminációjáról, a romák és a rendőrség, a romák és az ügyészség, a romák és a büntető bírásokodás viszonyáról, a kisebbségi önkormányzatok működéséről, a romák egészségügyi helyzetéről, a roma vállalkozásokról sem.

A közlésre kerülő tanulmányok löbbsége a romák jelenlegi helyzetével foglalkozik. Nem is lehet ez másképpen. Az elműlt 10 évben löbbségük elvesztette létének alapjait. 1993 végén 79 ezer volt a 25–54 éves férfiak száma. Közűlük akkor 27 ezernek volt munkahelye. További 50 ezer korábban dolgozott, de 1993 végére már hosszabb ideje volt munka nélkül, és reménye sem maradt arra, hogy újra elhelyezkedhessék. A roma családok löbbségében ma egyetlen aktív kereső sincs. Azok az emberek, akik már évekkkel ezelőtt ilyen helyzetbe kerültek, aligha tudják megtartani kapcsolataikat a löbbségi társadalommal. „A szegénység és a munkanélküliség a civil társadalom lényegét fenyegeti” — írja Ralf Dahrendorf. Ez különösen igaz, ha a szegények és a munkanélküliek bőrük színe alapján megkülönböztethetők és diszkriminálhatók.

Kemény István

Sajókaza, 1994. (Lódi László felvétele)

Az összeállítás vendégszerkesztője Kemény István, a szociológiai tud. doktora volt.

Kemény István

A magyarországi roma (cigány) népességről

Két felmérés tükrében

Az elmúlt negyedszázadban két ízben készült országos reprezentatív kutatás a magyarországi roma (cigány) népességről: 1971-ben¹ és 1993-94-ben². Mindkét kutatás az ország teljes roma lakosságára terjedt ki: az adatfelvételben egyaránt szerepeltek a magyar, a cigány és a román anyanyelvű, a Budapesten, a vidéki városokban és a falvakban lakó, a leghagyományosabb életformát folytató és a teljesen urbanizált életmódot élő, a legalacsonyabb és a legnagyobb jövedelemmel rendelkező romák.

Kijelölés vagy önmeghatározás

Az 1971-es kutatást megelőzően a roma népesség számát illetően egymástól nagyságrendileg eltérő számok voltak forgalomban. Nem ismerjük a romák anyanyelvi és etnikai megoszlását, településtípusok és régiók szerinti eloszlását, települési és lakásviszonyaikat, a roma családok nagyságát, a gyermekek és az élveszületések számát, a korcsoportok szerinti megoszlást, a különböző korcsoportok iskolázottságának és szakképzettségének szintjét, a foglalkoztatottsági arányokat és eloszlást.

Közismert, hogy az említett információk nem találhatóak meg a népszámlálásokban. A népszámlálások során 1880 óta kérdezik a lakosok anyanyelvét és az anyanyelven kívül beszélt nyelveket. Tudjuk azonban (az 1971-es kutatás óta), hogy a romák döntő többsége nem cigány anyanyelvű, és azt is, hogy az anyanyelvi kérdésre adott válasz megbízhatósága erősen függ a politikai helyzettől és egyéb körülményektől.

Az egyéb körülmények közé tartozik a kérdés szakszerűsége, színvonala és ellenőrzöttsége. Tapasztalataink e téren elszomorítóak. 1996 nyarán Szabolcs megyében nyolc községben kérdeztük a cigányok anyanyelvét, és a válaszok mind

a nyolc községben eltértek a népszámlálási adatoktól. A főlveit adatokat négy községben 1996 őszén ellenőriztük. A népszámlálás szerint 11k községben 38, Nyírlugason 86, Rétközberencsen 65 személy vallotta magát cigány anyanyelvűnek. Valójában mind a három községben magyar anyanyelvű cigányok élnek. Nagyecsedén viszont az ellentétes irányba billenttek a mérleget a népszámlálás kérdezőbiztosai: az ő kérdőíveiken 400 cigány anyanyelvű személyből 236 vallotta magát annak.

A hivatalos népszámlálások 1941 óta tartalmazznak a *nemzetiségre* vonatkozó kérdést. Az e kérdésre adott válasz méginkább függ a politikai helyzettől, de egyébként sem alkalmas a romák létszámának megállapítására. A magát cigány nemzetiségűnek valló személy kijelentésével azt is deklaráltta, hogy ő nem magyar nemzetiségű, márpedig igen sok ember van, aki magát cigánynak és magyarnak vallja, a nemzetiségi beavatározást illetően pedig nem cigánynak, hanem magyarnak.

A politikai viszonyok hatását jól mutatja az alábbi táblázat, első oszlopában a magukat cigány anyanyelvűnek, második oszlopában a magukat cigány nemzetiségűnek vallók számával 1941 és 1990 között.

	cigány	
	anyanyelvű	nemzetiségű
1941	18 640	27 033
1949	21 367	37 598
1960	25 633	58 121
1970	34 957	—
1980	27 915	6 404
1990	48 072	142 684

1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként 1980, 1990. KSH, 1993. 8. 11

Erdemes felfigyelni arra is, hogy a magát 1990-ben cigány anyanyelvűnek valló 48 072 személy közül 43 393 fő mondotta magát cigány nemzetiségűnek és 4 679 fő nem cigány nemzetiségűnek. Másrésztől viszont cigány nemzetiségűnek vallotta magát 93 401 olyan személy, aki nem beszél cigányul.

Az 1971-es kutatásban azokat a személyeket soroltuk a cigányok közé, akiket a nem cigány környezet cigánynak tekint. Ugyanezt a mintavételi elvet követtük az 1993-94-es adalfelvételben is. A fentiekből következik, hogy csakis ezáltal biztosíthatjuk a megkérdezendő személyek kiválasztásának egyértelműségét.

Magától értetődően fölmerül a kérdés, hogy mit szólnak ehhez, ti. a nem roma környezet véleményéhez maguk az érintett romák? Vagy másképpen fogalmazva: lehet, hogy praktikusán csak az a járható út, ha azt tekintjük romának, akit a nem roma környezet annak tart. Elvileg mégis az lenne helyes, ha azt mondanánk, hogy az roma vagy cigány, aki annak tartja magát.

Nos, mintánkba 2222 lakás került be. Kérdőívünk szigorúan önkéntes volt. A kérdezők megmondták, hogy cigány-vizsgálatról van szó, a megkérdezettek mint cigányok kerültek a mintába és a válaszolás önkéntes. A 2222 lakás közül 405-ben hiúsult meg a kérdés, de ezek közül csak 52-ben (2,3 %) azért, mert a megkérdezett cigány mivoltára hivatkozott, vagy arra, hogy nem tartja magát cigánynak. (A megbíúsult kikérdezéseket különben megfelelő pótcímekkel pótoltuk.) A

környezet véleménye alapján felkeresett személyek 97,7 százaléka tehát cigánynak tartotta magát.

„Kijelölésről” és „önmeghatározásról” írt Szuhay Péter a BUKSZ 1995. őszi számában *Cigány kultúra* című cikkében. *Kijelölés* mindaz, amit a társadalom mond a cigányokról, *önmeghatározás* viszont mindaz, amit a különböző társadalmi csoportok mondanak önmagukról. Szuhay szerint a hetvenes és a nyolcvanas években a cigányok „magyarként akarták meghatározni önmagukat, s naponta szembekerültek azzal, hogy a társadalom többsége 'le cigányozza' őket. Céljuk a teljes kulturális alkalmazkodás és hasonulás volt, törekvésciket mégsem kísérte siker.” Zárójelben hozzáteszi Szuhay: „Igazolja ezt az is, hogy az 1971-es, majd az 1993-as felmérés... azt tekintette cigánynak, akit a társadalom többsége cigánynak tartott.” Paradoxnak látja Szuhay ezt a helyzetet, azt is, hogy „nem a felmérésben résztvevők nyilatkozhatnak saját etnikus hovatartozásukról.”

Tekintsünk most el attól, hogy a társadalom sokfélét mond a cigányokról. Pontosabban a nem cigányok — hiszen róluk van szó — mondanak sokfélét. Mint ahogy a legtöbb kérdésben, ebben is igencsak eltérnek a vélemények és az álláspontok. Tekintsünk el attól is, hogy a cigányok is sokfélét mondanak magukról és a nem cigányokról. Abban sem értenek egyet cigányok és nem cigányok, hogy milyenek a cigányok, vagy hogy milyenek az „igazi” cigányok. Abban viszont, mint láttuk, 97,7 százalékgig egyetértenek, hogy egy bizonyos személy cigány-e vagy sem.

Am nem is erről van szó. Hanem arról, hogy a mintába kerülő családok kiválasztásánál és a megkérdezettek keresésénél gyakorlatilag nem indulhattunk ki máshól, mint a nem cigány környezet véleményéből, de a továbbiakban csak azt tekintettük cigánynak, aki magát annak tartotta. Az „etnikus hovatartozásról” pedig természetesen a „résztvevők” nyilatkoztak.

A vizsgálat módszere

Mindkét kutatásban a roma (cigány) lakosság 2 százalékát kerdeztük meg. A kutatás alapegysége a háztartás volt, pontosabban az egy fedél alatt lakók közössége. A háztartásokat többlépcsős, rétegzett mintavétel útján választottuk ki.

Az 1971-es kutatásban Budapesten és a megyei városokban a választói körzetekből indítottuk ki. A választói körzeteket a kerületi és városi tanácsokban kapott információk szerint két csoportba rendeztük. Az egyik csoportba azokat a körzeteket soroltuk, amelyekben viszonylag sok cigány lakik, a másik csoportba azokat, amelyekben nem, vagy alig él cigány. Az első csoportba tartozó körzeteknél minden tízedik választói körzetbe látogattunk el, ott megkerestük azokat a lakásokat, amelyekben cigányok laknak, és ezek közül minden ötödikben töltöttünk ki kérdőívet. A második csoportba tartozó körzetek közül minden ötvenediket választottuk ki, és a körzetekben ill-ott előforduló cigánylakta lakások közül mindegyikben kérdőívet töltöttünk ki.

Vártéki városainkat belülről névsorba soroltuk, és minden ötödik városba látogattunk el. Ezekben a városokban minden cigánylakta lakást összeírtunk, jegyzékbe soroltunk és véletlenszerű kiválasztással minden tízedikben töltöttünk ki kérdőívet.

A községeket a megyei tanácsokban, a járási tanácsokban, a megyei és járási rendőrkapitányságokon, valamint a megyei és járási KÖJÁL állomásokon kapott információk alapján

két csoportba soroltuk. Az első csoportba azok a községek kerültek, amelyekben a cigányok száma eléri vagy felülmúlja a százat, a másodikba pedig azok, amelyekben a cigányok száma száz fő alatt maradt. Az első csoportba tartozó községek közül minden tizedikbe látogattunk el, ott összeírtuk a cigányok által lakott lakásokat, és véletlenszerű kiválasztással minden ötödikben lőtöttünk ki kérdőívet. A második csoportba tartozó községek közül minden ötvenedikbe látogattunk el, és ott kivétel nélkül minden cigányok által lakott lakásban kérdőívet lőtöttünk ki.

Az 1993-94-es kutatásban ugyanazt a logikát követtük, de bonyolultabb technikával: A községeket a Művelődési Minisztérium 1990. évi általános iskolai statisztikái alapján négy csoportba osztottuk. Az első csoportba azokat a községeket soroltuk, amelyeknek általános iskolába egy roma gyerek sem jár. Ezeket a községeket (a községek 20 százalékát) kihagytuk a mintavételből. A második csoportba azokat a községeket tettük, amelyekben az általános iskolába járó roma gyerekek száma 1 és 10 között volt. Ebből a csoportból minden ötvenedik községben (összesen nyolc községben) minden háztartás bekerült a mintába. A harmadik csoport községeiben az általános iskolába járó roma gyerekek száma 11 és 40 között volt. E csoportban minden tizedik községből minden ötödik háztartás került a mintába (45 község). A negyedik csoport községeiben az általános iskolába járó roma gyerekek száma 40 fölött volt. E csoportban minden ötödik községből (összesen 76 községből) minden tizedik háztartás került a mintába. A mintában szereplő községek együttes száma 129. Mivel a községek harmadában nincs általános iskola, a teljes általános iskolához kapcsolódó községekből községekkel hoztuk létre.

A városok közül a megyeszékhelyek mind bekerültek a mintába, a többi vidéki városból minden ötödik; összesen 29 vidéki város, a megyeszékhelyekkel együtt 47 város. Mind a megyeszékhelyeken, mind pedig a többi városban az önkormányzati választókerületeket osztottuk különböző csoportokba, megint csak az 1990. évi iskolai statisztika alapján. Kihagytuk a mintából azokat a választókerületeket, amelyeknek általános iskolába nem jár roma tanuló. Minden ötvenediket választottuk ki azok közül a választókerületek közül, amelyekben a roma gyerekek száma 1 és 10 között volt, és ezekben minden háztartás bekerült a mintába. Minden tizedik választókerületben minden ötödik háztartás került a mintába ott, ahol a roma gyerekek száma 11 és 40 között volt. A romák által legsűrűbben lakott választókerületek közül minden ötödikben minden tizedik került a mintába.

Budapesten 4 százalékos mintát vettünk. Klinduló pontnak *Ladányi János* 1992. évi általános iskolai adatfelvételét használtuk fel. Nem az önkormányzati választókerületeket, hanem a városrendezési körzeteket osztottuk négy csoportba, hasonló létszámlátárok között, mint a községekben és a vidéki városokban. Itt is kihagytuk azokat a körzeteket, ahol nem volt roma tanuló. Ott, ahol a roma tanulók száma 1 és 10 között volt, minden huszonötödik körzetben minden háztartást meglátogattunk. Azokban a körzetekben, ahol a roma gyerekek száma 11 és 20 között volt, minden ötödik körzetben minden ötödik háztartás került a mintába. A legsűrűbben lakott roma gyerekek száma 20 fölötti körzetekben minden öt körzetből kétfőben minden tizedik háztartás került a mintába.

Miskolcon is *Ladányi János* iskolai adatfelvételét használtuk fel. Itt nem a városrendezési, hanem az iskolai körzeteket osztottuk csoportokba, és 8 százalékos mintát vettünk.

Említettük, hogy a budapesti 4 százalékos és a miskolci 8 százalékos mintával összesen 2222 háztartás adatalt vettük fel. A budapesti és a miskolci mintát 2 százalékosra csökkentve, országos mintánkba 1941 háztartás és 8663 személy került be. A háztartásokban az átlagos létszám 4,47 fő volt.

A valóságos létszám

Ha a községekben és a városi körzetekben összeírásunk száz százalékos lett volna, a magyarországi roma háztartások száma az 1941 kikérdezett háztartásnak ölvenszerese, vagyis 97 050 lenne és a roma lakosság száma 434 ezer fő. Teljes körű összeírás azonban csak elméletben létezik. Egy korábbi cikkünkben³ azzal a felvetéssel élünk, hogy összeírásunk 90 százalékos, és ennek alapján a roma háztartások számát 107 800-ra és a roma népesség számát 482 ezer főre, az 1994. évi magyarországi népesség 4,7 %-ára becsülük. Egy későbbi cikkünkben⁴ összeírásunkat 95 százalékosra, a roma háztartások számát 102 160-ra, és a roma népesség számát 457 ezer főre, az 1994. évi magyarországi népesség 4,4 %-ára becsültük.

Ez utóbbi becslést többek között a Művelődési Minisztérium iskolai statisztikái lámasztják alá. Az 1992/93-as tanévről készült statisztika szerint a nappali tagozatos általános iskolás roma tanulók száma 88 152 fő volt. Ha erre a száma vetüljük az adatfelvételünkből kiszámítható általános iskolás/teljes népesség arányt, akkor kerekén 450 ezer főt kapunk.

Az általános iskolás tanulóknak a teljes roma népességhez viszonyított aránya 19,59 százalék volt 1993 végén. Ugyanez az arány az egész ország vonatkozásában, tehát az általános iskolásoknak a teljes magyar népességhez viszonyított aránya 9,79 % volt. A majdnem pontosan kétszeres eltérést hagyta figyelmen kívül Demeter Zoltán Mária, amikor A budapesti népesség nemzetiségi, etnikai arculata című könyvében a budapesti roma népesség számát kerületenként és az egész fővárosban kiszámította. Egyszerű eljárást alkalmazott. Vette a lakók számát, az általános iskolások számát, a roma tanulók számát és arányát a kerületekben és a fővárosban, majd feltételezte, hogy a roma népesség száma ugyanúgy aránylik a roma általános iskolások számához, mint ahogy az össznépesség száma az összes általános iskolás számához. Számításait erre a feltevésre építve az egyes kerületekben és a fővárosban a valóságos létszámok kétszereséhez jutott el.

Adatfelvételünkkel egyidőben — 1993 őszén — a Központi Statisztikai Hivatal is készített felmérést a cigány népességről az Egységes Lakossági Adatfelvételi Rendszer (ELAR) keretében. A KSH-jelentés⁵ a cigány népesség számát 1993 végén 393 715 főre becsülte.

Az 1971-es cigány vizsgálatról szóló beszámolóinkban a következőket írtuk: „Ha két megengedhetetlen feltevést alkalmazunk és feltételezzük, hogy a cigányoknál az 1000 főre jutó halálozások száma ugyanakkora, mint a nem cigányoknál, tehát 10 és 11 között van (ez a feltevés azért megengedhetetlen, mert a cigányoknál a halálozási arány magasabb), továbbá feltételezzük, hogy a cigányoknál az élveszületési arányok nem változnak, akkor 1991-ben mintegy félmillió cigánysággal kell számolnunk. Ez a lehetséges szaporodás felső határa. Ha viszont azt feltételezzük fel, hogy a cigányoknál a halálozási arányszám kétszer akkora, mint a nem cigányoknál, és az élveszületési arányok valamelyest (nem nagyon)

csökkennek, akkor 1991-re mintegy 400 ezer fős cigányságra számíthatunk. A valószínűség szám valószínűleg a kettő között lesz.”

A fenti adatok ismeretében meglepő és elszomorító, hogy a Parlament cigány-politikai vitanapján *Tóts Tamás* szerint „a cigányság létszáma meghaladja a fél-milliót, akár a 700 ezret is”; *Torgyán József* szerint „teljesen mindegy, hogy ez most 500 ezer-e, vagy úgy van, ahogy az a hivatalos adatokban közzétételre került, tehát 800 ezer”; *Szilágyiné Császár Terézia* szerint „különböző találgatások vannak, 500 ezertől 800 ezerig. A demográfiai előrejelzések szerint 2010 körül 1 millió lesz”; *Farkas Flórián* írásban benyújtott felszólalása szerint: „Közismert ugyanis, hogy a 800 ezer fős cigányság Magyarországon a legnagyobb lélekszámú kisebbség”.

Születés és halálozás

1971-ben a cigány népesség számát 320 ezerre becsültük. Az 1993-as létszámol 457 ezer főnek ellőgadva, a növekedés 43 %. Az ország teljes népessége viszont azóta csökkent: 1971-ben 10 millió 352 ezer volt, 1993-ban 10 millió 310 ezer, 1994-ben 10 millió 277 ezer, 1995-ben 10 millió 155 ezer.

Az ezer lakosra jutó élveszületések száma 1971-ben a romáknál 32 volt, az ország teljes lakosságánál 15. Jelenleg az ezer lakosra jutó élveszületések száma a romáknál 28,7 és a következő 10–15–20 évben hasonló mértékű csökkenés várható. Az ország teljes lakosságánál az ezer lakosra jutó élveszületések száma 1992-ben 11,8; 1993-ban 11,3 volt. A halálozások száma viszont évtizedek óta növekedik és igen magas az ezer lakosra jutó halálozások száma: 1991-ben 14,0; 1992-ben és 1993-ban 14,4 volt. Nincs komoly esély arra, hogy a halálozási arány a következő években csökkenjen, és ezért a népesség további csökkenése várható. A népesség-előreszámítások szerint húsz év múlva az ország lakóinak száma 9 millió 600 és 700 ezer között lesz. A romák száma ugyanakkor valószínűleg 650 ezer körül jár majd, és számarányuk ennek megfelelően hat és fél százalék fölött lesz.

Magyarországon 1992-ben 122 ezer gyerek született, 1993-ban 116 ezer. Ugyanabban az évben 13 833 roma gyerek született, vagyis a teljes gyerekszám 11,9 százaléka jut a romákra.

A gyerekszám sokkal nagyobb a romáknál, de sokkal nagyobb a halálozások száma és aránya is, és ennek megfelelően sokkal kisebb a várható élettartam. A nagyobb gyerekszám és a nagyobb halálozási szám együttes eredményeképpen a 15 éven aluli gyerekek aránya kétszer akkora, mint a teljes népességben: a teljes népesség 19 százaléka, a roma népesség 38 százaléka 15 éven aluli. Az 59 éven felüliek aránya viszont a teljes népességben több mint négyszer akkora, mint a romáknál: a teljes népességben 19 százaléka, míg a romáknál 4,5 százalék.

A teljes korcsoportos megoszlás a következő:

Korcsoport	Romák (%)	Teljes népesség (%)
0—14	37,8	19,0
15—29	27,9	21,5
30—39	15,5	14,6
40—59	14,3	25,6
60—	4,5	19,3

Település- és lakásviszonyok

1971 és 1993 között igen nagy változások mentek végbe a magyarországi romák életében. Eltolódások következtek be a regionális és a településtípusok szerinti megoszlásban. Ezekről beszámol Kemény István és Havas Gábor: Cigányok lenni című tanulmánya a Társadalmi riport 1996 kötetben. Itt csak két fontos tényről emelünk ki. Az egyik: erős volt ugyan a cigányok urbanizálódása (a városi lakók aránya 22 százalékról 40 százalékra emelkedett), de még mindig 61 százalékuk lakik községekben és 40 százalékuk 1000 fő alatti kisközségekben, míg a teljes népességnek 36 százaléka lakik községekben és 17 százaléka 1000 főnél kisebb lélekszámú községekben.

A másik: az ország északi és keleti részén lakik a cigányok 56 százaléka, míg a nem cigányok 73 százaléka a Budapest-környéki és nyugati részen él.

A romák lakásviszonyai 1971 és 1993 között jelentősen javultak. 1971-ben a romák 65 százaléka, ma 13,7 százaléka él elkülönült telepen. A mostani telepek döntő többsége újabb keletű, halósági közreműködéssel épített, többnyire családi házakból álló telep. A lakások 33 százaléka egyszobás, 43 százaléka kétszobás és 24 százaléka három- vagy többszobás. (A teljes lakásállományban 15 százalék az egyszobás, 43 százalék a kétszobás és 40 százalék a három- vagy többszobás lakások aránya.) A földes padlójú lakások aránya 1971-ben 61 százalék volt, ma 10 százalék. Villany volt a lakások 56 százalékában, 100 méternél messzebből kellett a vizet hozni a lakások 39 százalékában, ma 5 százalékában. A lakások egyharmadában még árnyékszék sem volt, ma az ilyen lakások aránya 1 százalék alatt van.⁵

Iskolázottság

Az iskola trányába a romák az első lépéseket a múlt század végén és e század elején tették meg. 1945 előtt odáig jutottak, hogy a gyerekek fele járt néhány évig iskolába, és valamivel több, mint egyharmaduk végzett négy osztályt. Jóval nagyobb fejlődés ment végbe 1945 után, különösen a hetvenes és a nyolcvanas években. Az 1930 és 1958 között született romáknál a nyolc osztályt végzettek aránya korcsoportról korcsoportra haladva 9 százalékról fokozatosan 55 százalékra emelkedett. Ez az arány az 1959 és 1963 között születetteknél érte el a 70 százalékot, az 1964 és 1968 közötti születetteknél a 75, és az 1968 után születetteknél a 77 százalékot.

A nyolc osztály elvégzésének terjedéséhez hozzájárult a roma férfiak (és kisebb részben a roma nők) foglalkoztatottságának rohamos növekedése a hatvanas években, majd állandósulása a hetvenes években, a foglalkoztatottság nyomán az életszínvonal lassú emelkedése, végül a cigánytelepek többségének felszámolása ugyanabban az időben. Az összefüggés fordított irányban is érvényes: a foglalkoztatottság növekedését és állandósulását elősegítette a nyolc osztály elvégzése.

A 77 százalékos általános iskolai végzés tudatában meglepő és zavaró volt azt olvasni a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára (Tabajdi Csaba) által kiadott Látleletben, hogy „a cigányok 57–58 százaléka végzi el az általános iskola nyolc osztályát”, vagy a Human Rights Watch *Jogfosztottan* c. kiadványában, hogy jelenleg a roma gyerekek 60–75 százaléka fejezi be az általános iskolát.

A továbbtanulás útja azonban továbbra is igen kis mértékben nyílt meg a roma gyerekek előtt. A szakmunkásképző iskolák, a szakközépiskolák és a gimnáziumok három útja közül csak a szakközépiskolákat és a gimnáziumokat nevezhetjük valóságos, nem zsákutcás, teljes jogú állampolgári léthez elegendes képzettséget nyújtó továbbtanulásnak. E két utóbbi oktatási intézményben azonban a legutóbbi évekig csak nagyon ritkán fordultak meg romák. Ami a szakmunkásképzőt illeti, a 35–59 éves korcsoportokban 1993-ban 5–7 százalék volt a szakmunkásképzőt végzettek aránya, és a 35 évnél fiatalabbaknál emelkedett 15–17 százalékra. A középiskolát illetően a 40–59 éves korcsoportoknál a középiskolát végzettek aránya 1,5 százalék, a 25–39 éves korcsoportoknál 2,0 és 2,7 százalék között változik. A középiskolás továbbtanulás esélyei tehát a roma gyerekeknél a hetvenes és a nyolcvanas években lényegében nem változtak.

A legutóbbi néhány évben viszont javulni kezdtek a továbbtanulási esélyek. Az 1993-94-es vizsgálat idején a teljes népességben a nyolcadik osztályt végzett tanulók 97,7 százaléka, a roma népesség nyolcadikat végzett tanulóinak 51,2 százaléka tanult tovább. A nyolcadikosokhoz viszonyított bejutási arányok a következők voltak:

	Teljes népesség %	Roma népesség %
Szakiskola	6,0	9,4
Szaktanulmánytervező	35,5	31,2
Szakközépiskola	32,0	10,0
Gimnázium	24,2	0,6
Középiskola együtt	56,2	10,6
Mixtösszesen	97,7	51,2

A javulás egyik tényezője a középiskolás korú évfolyamok létszámának évek óta tartó csökkenése. Kedvezően hatott azonban a rendszerváltást követő új jogszabályok egy része is, valamint a roma fiatalok továbbtanulását segítő új intézmények létrehozása. A javulásban az is szerepet játszik, hogy a roma családok egy része a korábbinál pozitívabban ítéli meg a továbbtanulás előnyeit.

A jövőben a középiskolás korú évfolyamok létszáma tovább csökken és két év múlva stabilizálódik. A középiskolába bejutó fiatalok száma viszont valószínűleg a jelenlegi marad. Ennek következtében a bejutási esélyek javulnak. Ez a javulás

bizonyosan kiterjed a roma gyerekek egy részére is: a középiskolába bejutó roma gyerekek létszáma és aránya növekedni fog. Számolni kell azonban avval, hogy a maénál is nagyobb lesz a lemorzsolódás.

Foglalkoztatottság

A nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek legelején a romák foglalkoztatottságában katasztrofális zuhanás ment végbe. Az 1971-es vizsgálat idején a roma és a nem roma férfiak foglalkoztatottsága alig lért el egymástól: a teljes munkaképes korú népességben 87, a romáknál 85 százalékos volt. 1993 végén viszont a 15–59 éves férfi népességben a foglalkoztatottak aránya országosan 64, a roma népességben 29 százalék volt. A nőknél még nagyobb a különbség a romák és a teljes népesség között: 1993 végén a magyarországi nők 66 százaléka, a roma nők 15 százaléka volt foglalkoztatott.

A foglalkoztatottság csökkenése egyfelől a munkanélküliek, másfelől az inaktívok számának és arányának növekedésével jár együtt. Magyarországon a regisztrált munkanélküliek száma az 1993/94-es kutatás idején igen magas volt: 1993 októberében 655 ezer, novemberben 635 ezer, decemberben 632 ezer, 1994 januárjában 641 ezer. Könnyebben érzékelhető e szám nagysága, ha megemlítjük, hogy a regisztrált munkanélküliek száma 1990 végéig 100 ezer alatt volt, 1991 végéig 406 ezerre, 1992 végéig 663 ezerre nőtt, hogy a lelőponton, a 705 ezer főt 1993 februárjában érje el. Azóta viszont lassan csökken a regisztrált munkanélküliek száma: 1995 végén 485 ezer volt⁸.

Ugyanebben az időpontban, tehát 1993 végén 57 600 volt a roma munkanélküliek száma, 58 ezer a foglalkoztatottaké és 151 ezer az inaktívoké. A regisztrált munkanélküliek átlagos száma 1993 októberé és 1994 januárja között 640 ezer volt országosan. Az 57 ezer regisztrált roma munkanélküli ennek a számnak 8,9 százaléka. Ennek tudatában elképedve olvastam a Magyar Hírlap 1996. július 18-iki számában azokat a kérdéseket, amelyekkel a Roma Sajtóközpont munkatársa, Puporka Lajos tett föl Jean-Paul Costa-nak, a francia Conseil d'Etat tagjának: „Mi a véleménye arról, hogy a magyarországi munkanélküliek több mint 50 százaléka cigány? Nem jelent-e akadályt az Európai Unió-tagság előtt egy ilyen statisztikai adat?”

Tudjuk viszont, hogy az inaktív személyek egy része valójában munkanélküli. Ez a megállapítás nem csak a romákra, hanem az ország egész lakosságára is érvényes. Az aktív keresők száma 1982-ben még 5 millió volt (a foglalkoztatott nyugdíjasokkal együtt öt és félmillió), 1995-ben már csak 3 636 000 (a foglalkoztatott nyugdíjasokkal együtt 4 millió). Az 1 365 000-es különbözetből 1995-ben 520 000 volt regisztrált munkanélküli, 100 000 passzív munkanélküli, a többi pedig inaktív.

A korábban aktív személyek egy része az évek során közvetlenül vált inaktívvá: a munkanélküliség elől a nyugdíjaztatás valamilyen formájába menekült. Ebből a szempontból jellemző adat, hogy csak a rokkantnyugdíjasok száma 1989 és 1995 között 500 000-ról 700 000-re emelkedett. A korábbi aktív keresők egy

másik része a munkanélküli járandóság és jövedelempótló támogatás lejárta után megszakította kapcsolatát a munkaerő-szolgálattal és kikerült a nyilvántartásból.

A korábbi aktív keresők harmadik része nem közvetlenül, hanem valamilyen átmenet után vált inaktívvá: gyés-re, gyed-re ment, és ennek lejárta után már nem tudott vagy nem akart elhelyezkedni; munkanélkülivé vált, és a munkanélküli járadék lejárta után került az inaktív kategóriába.

A korábbi aktív keresők negyedik része úgy vált inaktívvá, hogy munkahelyének elváltása után a *feketegazdaságba* ment dolgozni. Ezek természetesen valójában nem inaktívak, hanem aktív keresők, de mivel nincsenek bejelentve, a hivatalos statisztikában nem a foglalkoztatottak között szerepelnek.

Említsük végül azokat a fiatalokat, akik a hatvanas és hetvenes években bizonyos el tudtak volna helyezkedni, de a mai viszonyok között reményük sem lehet arra, hogy munkát találjanak és ezért nem is jelentkeznek a munkaerő-szolgálatnál.

Ezek a folyamatok a romáknál még nagyobb mértékben megfigyelhetők, és már korábban elkezdődtek. Jól látható ez, ha korcsoportonként vizsgáljuk a foglalkoztatottak, a munkanélküliek és az inaktívak arányát a romáknál és a nem romáknál. Lássuk előbb a nem romákat, a már említett 1993. évi munkaerő-felmérés alapján:

A 30–39 éves korcsoportban a foglalkoztatottak aránya 75 %, a munkanélkülieké 11 %, az inaktívaké 14 %; a 40–54 éves korcsoportban a foglalkoztatottaké 72 %, a munkanélkülieké 9 %, az inaktívaké 19 %; az 55–59 éveseknél a foglalkoztatottaké 26 %, a munkanélkülieké 3 %, az inaktívaké 71 %.

A romáknál (az 1993–94-es országos kutatás alapján) ugyanazok a tendenciák érvényesülnek, de a munkanélküliek, illetve az inaktívak aránya sokkal nagyobb. A 30–39 éves korcsoportban a foglalkoztatottak aránya 28 %, a munkanélkülieké 30 %, az inaktívaké 42 %; a 40–54 éves korcsoportban a foglalkoztatottak aránya 24 %, a munkanélkülieké 20 %, az inaktívaké 56 %; az 55–59 éveseknél a foglalkoztatottaké 9 %, munkanélkülieké 3 %, az inaktívaké 23 %.

Munkanélküliség és inaktívlás egymásba való átmenete, illetőleg az inaktívitas dominanciája a fiatal korcsoportoknál is megtalálható. A 15–19 éves korcsoportban a foglalkoztatottak aránya a romáknál és a nem romáknál egyaránt 16 %, a munkanélküliek aránya a nem romáknál 5 %, a romáknál 11 %, az inaktívaké a nem romáknál 79 %, a romáknál 73 %. A különbség mégis alapvető. A nem roma fiatalok 70 %-a tanuló, mégpedig úgy, hogy 55 % középiskolás, 5 % főiskolás vagy egyetemista, és 6 % általános iskolás, a romáknál viszont a tanulók aránya 25 % (és a középiskolások aránya 3,4 %). A 15–19 éves roma fiataloknál a munkanélküliség valóságos aránya 48 %, oly módon, hogy 11 % regisztrált és 37 % nem regisztrált munkanélküli.

Az inaktív és a munkanélküli népesség közötti határ folytonos változása és viszonylagossága, illetőleg a lényeges munkanélkülieknek az inaktív kategóriába való átmenete csökkentí a munkanélküliségi ráták használhatóságát, hiszen ezek a munkanélküliek számát viszonyítják a gazdaságilag aktív népességhez, vagyis a foglalkoztatottak és a munkanélküliek együttes számához. Ennek tudatában vegyük szemügyre a regisztrált munkanélküliségi rátákat, vagyis a regisztrált munkanélkülieknek a gazdaságilag aktív népességhez való viszonyát.

A nem romáknál a regisztrált munkanélküliségi ráta 1993 végén 12,84% volt, saját felmérésünkből viszont azt tudjuk, hogy a roma munkanélküliségi ráta ennek majdnem négyszerese, 49,68% volt. Budapesten kedvezőbb a helyzet: a nem romáknál 8,1%, a romáknál 31,8% a regisztrált munkanélküliségi ráta. A községekben viszont rosszabb: a megfelelő arányok 16,9% és 51,8%. Igen nagyok a regionális különbségek. A budapesti iparvidéken 9,9% és 36,5%; a Dunántúlon 11,6% és 42,6%; a keleti régióban 17,1% és 58,9%; az északban 16,6% és 59,0%.

A leginkább meghatározó az iskolai végzettség. Az 1–7 osztályt végzeteknél az arányok 23,1% és 59,0%; a 8 osztályt végzeteknél 17,5% és 48,7%; a szakmunkásképzőt végzeteknél 15,6% és 40,2%; a középiskolát végzeteknél 9,9% és 27,9%.

A munkanélküliségi ráták számításának másik módja az ILO definícióját követi. E definíció szerint munkanélkülinek az tekintendő, aki a megkérdezés előtti héten nem végzett legalább egy órányi jövedelembiztosító munkát, a megkérdezés előtt négy héten át aktívan keresett munkát, és ha munkát találna, két héten belül munkába tudna állni. Könnyen belátható, hogy ez a definíció a romák esetében alig használható. Álljanak itt mégis az ILO-definíció szerinti munkanélküliségi ráták az 1993 évvégi ELAR munkaerő felvétel alapján. A nem cigányok munkanélküliségi rátája 11,08, a passzív munkanélküliekkel vagyis azokkal együtt, akik szeretnének dolgozni, de már nem is remélik, hogy munkát találnak 13,15; a cigányok munkanélküliségi rátája 37,91, a passzív munkanélküliekkel együtt 48,19%.

A fentiekben láttuk, hogy a teljes magyarországi népességben 1991-ben kezdett növekedni a munkanélküliség. A romáknál sokkal korábban, már a nyolcvanas évek közepén megindult ez a folyamat. Azok közül a roma férfiak közül, akiknek korábban tartós munkaviszonyuk volt, 14% 1986 előtt, 12% 1986 és 1988 között, 22% 1989-ben és 1990-ben vesztette el munkáját.

Gyorsan lett vége annak, ami lassan jött létre: a roma férfiak (és a részben a roma nők) foglalkoztatásának.

Az okokat keresve, etsőnek az iskolázottsághoz való elmaradást kell megjelölnünk. 1986 előtt a nyolc osztály elvégzése használt az elhelyezkedésben: ma már nem elég a nyolc osztály és a szakmunkásképző elvégzése sem. A KSH által 1993 utolsó negyedében végzett munkaerő-felmérés szerint a nem roma népességnél a munkanélküliségi ráta 12,84 százalék, a felsőfokú végzettségűeknél 2,94, az érettségizetteknél 9,91, a szakmunkásképzőt végzeteknél 15,55, a nyolc osztályt végzeteknél 17,52 százalék.

A második ok: a romák többségének lakóhelye. A községekben jóval nagyobb a munkanélküliek aránya, mint a városokban, és különösen nagy az aprófalvakban: láttuk, hogy a romák 60 százaléka lakik községekben és 40 százaléka aprófalvakban. A Dunántúlon és a budapesti iparvidéken jóval kisebb a munkanélküliek aránya, az északi, a keleti és az alföldi régiókban sokkal nagyobb: láttuk, hogy a romák 56 százaléka ebben a három régióban lakik.

A harmadik ok: a romák elsősorban azokban az iparágakban találják munkát, amelyek azután gyorsan tönkrementek. Példának említhetjük, hogy 1993-ban az építőiparban a munkanélküliségi ráta az országos átlagnak csaknem duplája volt.

márpedig 1971-ben a foglalkoztatott romák 26 százaléka az építőiparban ill. útépitéscknél dolgozott.

A három említett ok együttesen sem ad teljes magyarázatot a roma munkanélküliség jelenlegi mértékére. Negyedik oknak a diszkriminációt kell megjelölnünk, de ennek hatását mérni nem tudjuk.

A fentiekben vázolt válságos helyzetet enyhíti a láthatatlan gazdaság hatása. Már említettük, hogy a roma munkanélküliek és inaktívak egy része a szürke és a feketegazdaságban dolgozik, és bizonyos, hogy a roma családok megélhetésében a láthatatlan jövedelmek jelentékeny szerepet játszanak. A láthatatlan gazdaságban végzett tevékenységekről és a láthatatlan jövedelmekről az 1993–94-es reprezentatív kutatás sem tudott számot adni. Valamely mértékig azonban számot tudott adni azokról a tevékenységekről, amelyekel a megkérdezettek nem kívántak eltilkolni, mivel azok adómentesek voltak. Kérdőívünkben szerepelt egy tevékenységi lista. A megkérdezett háztartások egyharmadában neveztek meg egy, tízennyolc százalékában két és tíz százalékában három vagy több ilyen, a család megélhetésében szerepet játszó tevékenységet.

A fennmaradásban, az elemi önellátásban jelentős szerepet játszik a háztáji gazdaság: a háztartások 56 százaléka folytat ilyen gazdálkodást. Burgonyából például a család szükségletét részben megtermelő háztartások aránya 27,5, a teljes egészében megtermelők aránya 13,5 százalék volt. Hasonló arányokat rögzítettünk habból, hagymából, paradicsomból és paprikából is. A háztartások 13,3 százaléka vágott egy, 14,7 százaléka két vagy több disznót és 15,5 százaléka nevelt fel legalább 30 csirkét.

A rendszerváltásnak nemcsak vesztesei vannak a romák között, hanem nyertesei is. A romák egy része valamikor kereskedésből élt, és még a szocializmusnak nevezett hadi gazdálkodás idején is próbálta ezt folytatni. Most kinyílt előttük a világ, és élnek is a lehetőségekkel. Az ő helyzetükről, életformájukról és stratégiájukról azonban más tanulmányban kell majd szólni.

JEGYZETEK:

- 1 Kemény István: Deszkuudni a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról. Budapest, 1976.
- 2 A kutatást Kemény István, Húyas Gábor és Kertesi Gábor vezette. Az adatfelvételt az MTA Szociológiai Intézete készítette.
- 3 Szociológiai Szemle, 1995, 3. sz.
- 4 Társadalmi riport, 1996.
- 5 A cigánység helyzete, életörülményei. KSH, 1994.
- 6 Húyas Gábor—Kemény István: A magyarországi romaőról. Szociológiai Szemle, 1995, 2. sz.
- 7 Kemény István: A romák és az iskola. Educatio, 1996. tavaszi szám.
- 8 Foglalkoztatottság és kereseti arányok 1993–1995. KSH, 1995, 10–11. o.
- 9 Kertesi Gábor: Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. Esély, 1995/4, 25. o.